

ISRAËL IN ROMEINEN 10

Dr. M.C. Mulder

ISRAËL IN ROMEINEN 10

Intertextuele en theologische
analyse van de oudtestamentische
citaten in Romeinen 9:30-10:21

Boekencentrum *Academic*, Zoetermeer

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Boekencentrum *Academic* is een onderdeel van Uitgeverij Boekencentrum

Ontwerp omslag: Tim Mulder

ISBN 978 90 239 2614 6

NUR 703

© 2011 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Opgedragen aan
Kees-Jan en Hanske,
Joost en Lydia,
Tim, Luc en Hanna

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF	9
1. INLEIDING	
I. Oriëntatie	11
II. Romeinen 9-11 in het nieuwere onderzoek	
1. Plaats van Romeinen 9-11 in het geheel van de brief	14
2. Eenheid van Romeinen 9-11	16
3. Een nieuw perspectief op Paulus' spreken over de wet	23
4. Conclusie	27
III. Schriftgebruik bij Paulus	
1. Aanzetten tot systematische bezinning op betekenis van schriftgebruik	28
2. Methodisch onderzoek naar de functie van de citaten bij Paulus	32
3. Een bijdrage uit de klassieke retorica	39
4. Een nieuwe impuls vanuit het begrip intertextualiteit	43
5. Terminologie	56
6. Gebruik Septuaginta	60
IV. Probleemstelling en opzet	64
2. DE CITATEN IN ROMEINEN 10:5-8	
I. Context	
1. Inleiding, vraagstelling	67
2. Afbakening	71
3. Exegese van de context	75
a. Romeinen 9:30-32a	75
b. Romeinen 9:32b,33	92
c. Romeinen 10:1-4	102
II. Intertextuele analyse van Romeinen 10:5-8	
1. Inleiding, vraagstelling	116
2. Romeinen 10:5, het citaat uit Leviticus 18:5	118
a. Tekstkritiek	118
b. Teleologische benadering	121
c. Christologische uitleg	124
d. Antithetische benadering	125
e. Leviticus 18:5 in eigen context	130
f. Conclusie	143
3. Romeinen 10:6-8, het gecombineerde citaat uit Deuteronomium 8:17, 9:4 en 30:12-14	146

a. Inleiding	147
b. Het citaat uit Deuteronomium 8:17 en 9:4	151
c. Het citaat uit Deuteronomium 30:12-14, verschillende interpretaties	153
d. Paulus' selectie en aanpassing van Deuteronomium 30:12-14	162
e. Deuteronomium 30:12-14 in eigen context	166
f. Conclusie	178
g. De citaten in het verband van Romeinen 10:6-13	180
III. Resultaten voor de exegese van Romeinen 10	186
3. DE CITATEN IN ROMEINEN 10:11-21	
I. Paulus' gedachtegang	
1. Inleiding, vraagstelling	191
2. Structuur en inhoud van Paulus' gedachtegang in Romeinen 10:11-21, eerste verkenning	192
II. Intertextuele analyse van Romeinen 10:11-21	
1. Het citaat uit Jesaja 28:16	200
2. Het citaat uit Joël 3:5	206
3. Het citaat uit Jesaja 52:7	213
4. Het citaat uit Jesaja 53:1	226
5. Het citaat uit Psalm 18:5 LXX	245
6. Het citaat uit Deuteronomium 32:21	256
7. De citaten uit Jesaja 65:1 en 2	270
III. Resultaten voor de exegese van Romeinen 10	291
4. CONCLUSIES	
I. Intertextuele analyse: een vruchtbare methode	299
II. Eenheid van de boodschap: een theologische verdieping	303
III. Epiloog: kerk en Israël	306
LITERATUURLIJST	309
AFKORTINGEN	339
NAAMREGISTER	343
ZUSAMMENFASSUNG	346
SUMMARY	353
SAMENVATTING	359
BIJLAGE: Overzicht intertextuele verbindingen in Romeinen 10:11-21	365
CURRICULUM VITAE	368

Woord vooraf

Het idee voor het schrijven van een proefschrift over Romeinen 9-11 werd bij mij al in 1992 geboren. Prof. dr. J. de Vuyst gaf hiertoe een belangrijke impuls. In dat jaar werd een eerste onderzoeksopzet door het college van hoogleraren in Apeldoorn goedgekeurd, waarmee ik mij vanaf dat moment in verschillende tempi heb beziggehouden. De intensiteit van het werk als predikant en later dat van mijn huidige werkkringen gaf me geen gelegenheid de noodzakelijke tijd vrij te maken om tot een snelle afronding van dit proefschrift te komen. Toch liet het onderwerp van Gods weg met Israël en daarmee van Gods trouw aan zijn belofte mij niet los.

Na een langere onderbreking deed prof. dr. O. Hofius in 2003 mij de suggestie het onderwerp te beperken tot Romeinen 10. Ik ben hem bijzonder veel dank verschuldigd voor de hartelijke, betrokken en deskundige wijze waarop hij mij vanaf dat jaar als copromotor heeft begeleid. De vragen die hij stelde, de kritische opmerkingen die hij plaatste bij de eerste resultaten van mijn studie en de gesprekken die we daarover hadden waren een stimulans om op de ingeslagen weg verder te gaan.

Een derde factor die van betekenis was voor het schrijven over Israël in Romeinen 10 is mijn huidige werk als directeur van het Centrum voor Israëlstudies. Door de ontmoeting met Israël en de bezinning op de betekenis daarvan voor de christelijke gemeente, komen de vragen die in dit proefschrift aan de orde gesteld worden in een bijzonder licht te staan. De studie is niet in isolement geschreven, maar in betrokkenheid op het levende volk van God, waarover de apostel Paulus schrijft.

In dit woord vooraf wil ik onderstrepen, dat dit proefschrift er niet was gekomen als er niet een grote kring van mensen om mij heen was geweest, die betrokken waren op de vorderingen van de studie en mij in raad en daad hebben bijgestaan. Ik noem allereerst mijn ouders, die mij de liefde voor God hebben voorgeleefd. Helaas hebben zij de afronding van dit proefschrift niet meer mee kunnen maken. Ik noem de hoogleraren en docenten van de Faculteit der Godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit te Utrecht en van de Theologische Universiteit te Apeldoorn, die mij – naast de nodige kennis – de liefde voor de theologie hebben bijgebracht. Ik noem de kerkenraden en gemeenten waar ik als predikant mocht dienen, die mij de ruimte gaven om naast het predikantswerk tijd aan studie te kunnen besteden. Die ruimte kreeg ik ook in mijn huidige functie van het bestuur van het Centrum voor Israëlstudies, dat ik daarvoor ook op deze plaats bedank. Veel vrienden lazen gedeelten van mijn werk en reageerden in gesprekken, onder wie ik drs. Jan Mudde noem als studiemaatje vanaf het eerste Apeldoornse begin.

Ik dank mijn promotor, prof. dr. T.M. Hofman, voor zijn begeleiding op weg naar de promotie. Hij gaf daarbij waardevolle adviezen die telkens een stimulans waren om voort te gaan. Ik noemde reeds mijn copromotor, prof. dr. O. Hofius, die meer deed dan het gebruikelijk werk van een copromotor. Prof. dr. W.A.M. Beuken

dank ik voor de kundige aanwijzingen die hij gaf na lezing van het manuscript. Het is voor mij een eer dat hij deel wil uitmaken van de examencommissie. Ook de andere leden hiervan wil ik met name noemen. Prof. dr. H.G.L. Peels was vanaf het allereerste begin bij het onderwerp betrokken en liet niet na vanuit het vakgebied van het Oude Testament relevante gegevens aan te reiken. Prof. dr. G.C. den Hertog was op verschillende momenten van de route naar de promotie een wezenlijke steun. Ik dank hem dat deze onder zijn gezag als rector mag plaatsvinden.

Bij de afronding van het manuscript kreeg ik hulp van Geert Holvast, die de Engelse citaten op schrijffouten controleerde, evenals de Engelse samenvatting, nadat deze door drs. Martin Strengholt vertaald was. De copromotor las het manuscript – nogmaals – grondig door om de Duitse citaten te corrigeren, evenals de samenvatting in het Duits. Ik wil ieder van hen er ook hier voor bedanken.

Ik draag dit werk op aan onze kinderen. Binnen ons gezin heeft dit studieproject uiteraard een belangrijke plek gehad. Ik zou het werk best aan Catharina, mijn vrouw, willen opdragen, maar zou dat vreemd vinden omdat zij er *de facto* mede eigenaar van geworden is, wellicht niet in wetenschappelijke, maar wel in geestelijke zin. Samen dragen we het daarom op aan onze kinderen, Kees-Jan en Hanske, Joost en Lydia, Tim, Luc en Hanna, in het gebed dat zij “het door ons gehoorde” – een uitdrukking ontleend aan Romeinen 10:16 en van belang in dit proefschrift – zullen verstaan en er mee zullen leven. Tim krijgt een aparte vermelding; hij vervaardigde het naamregister en ontwierp het omslag. Zowel mijn vrouw als ieder van de kinderen was in de afgelopen periode op een eigen manier bij dit werk betrokken waarvoor ik hen van harte dank betuig.

De laatste lof komt God alleen toe. Hoe meer ik ontdekte van de rijkdom van Gods trouw, waar de apostel Paulus over schrijft, des te meer ben ik daarvan onder de indruk geraakt. Het is niet zonder reden, dat Paulus daarvan, na alles wat hij er over geschreven heeft, blijft spreken als over een μυστήριον. Ook het schrijven van een proefschrift hierover ontrafelt dit geheimenis niet, maar heeft mijn verwondering over Gods wegen alleen maar groter gemaakt. Uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen.

Ermelo, voorjaar 2011
Michael Mulder

1. Inleiding

Romeinen 10 staat vol citaten. Als Paulus aan de Romeinen schrijft over Israël, maakt hij voortdurend gebruik van het Oude Testament om zijn betoog kracht bij te zetten. Wat gebeurt er dan precies? Daarover gaat dit exegetische onderzoek.

I. ORIËNTATIE

In Romeinen 9-11 gaat het om de trouw van God aan zijn beloften. Dat Paulus dit met kracht vooropzet in dit briefdeel, heeft een specifieke achtergrond en een duidelijke reden. Romeinen 8 eindigt met een lofzang op Gods liefdebetoon in Christus, waarin volkomen zekerheid te vinden is voor ieder die in Hem gelooft. Onmiddellijk realiseert de apostel zich echter, dat een groot deel van zijn eigen volk Israël niet tot dat geloof in Christus gekomen is. In Romeinen 9:1-5 getuigt hij van zijn intens verdriet over dat feit. Hij somt de voorrechten en de beloften op, die nog steeds voor Israël gelden en stelt zichzelf dan de pijnlijke vraag hoe het mogelijk is, dat het grootste deel van Israël Jezus niet als de Messias heeft aanvaard.

Paulus geeft aan waar zijn grootste zorg ligt bij de bespreking van dit onderwerp. Zijn lezers moeten niet menen, dat het woord dat God eenmaal gegeven heeft, nu ongeldig geworden is. In de vraag naar Israël gaat het de apostel dus om de vraag naar de trouw van God aan zijn belofte voor Israël. Romeinen 9:6a kan gelden als uitgangspunt voor de drie volgende capita: οὐχ οἶον δὲ ὅτι ἐκπέπτωκεν ὁ λόγος τοῦ θεοῦ, het is onmogelijk dat het woord van God niet meer van kracht is.¹ In drie passages krijgt deze stelling een adstructie.

1. *Romeinen 9:6b-29* wijst er op, dat ook als velen in Israël Gods belofte in Christus afwijzen, dat geen reden kan zijn om te denken dat het woord van God niet meer geldt. Paulus doet de schriften open om te laten zien, dat het altijd al zo geweest is dat niet iedereen in Israël metterdaad deel kreeg aan de zegen van de verbonden en de beloften voor Israël.² Door dit te laten zien vanuit het woord, blijkt dat dat woord inderdaad niet krachteloos geworden is, nu hetzelfde opnieuw gebeurt. Het blijkt dat God zelf hierin beslissend de hand heeft.

2. In *Romeinen 9:30 – 10:21* toont Paulus op een tweede manier aan, dat Gods woord niet krachteloos geworden is. Als Israël niet ontvangt wat heidenen wel ontvangen, impliceert dat niet, dat God ontrouw is geworden aan zijn woord, of dat God zijn woord voor Israël heeft ingerokken. Integendeel, dat woord heeft Israël voortdurend de weg van het geloof gewezen. Van meet af aan is Israël er op

---

¹ Deze stelling bepaalt de structuur van de drie capita, als *propositio* die volgt op het *exordium* Rom. 9:1-5.

² Οὐ γὰρ πάντες οἱ ἐξ Ἰσραὴλ οὗτοι Ἰσραήλ, Rom. 9:6b; als een van de eerste *propositie* afhankelijke secundaire *propositie*, wordt hierin het onderwerp van Rom. 9:6b-29 aangegeven.

gewezen, dat het niet moest menen de gerechtigheid van God en zijn heil te kunnen bereiken door het najagen van de wet.³ Toch heeft Israël dat geprobeerd, ondanks dat het woord duidelijk geklonken heeft.⁴

3. *Romeinen 11* opent met de vraag, of dit betekent dat God zijn volk verstoten heeft.⁵ Het antwoord daarop is helder. Als heidenen nu delen in wat Israël in ongelooft heeft geweigerd te ontvangen, betekent dat niet, dat God zijn volk verworpen heeft. Ten eerste blijkt dat uit het feit, dat God zelf er voor zorgt, dat er een rest is en blijft, die de beloften wel in geloof aanvaardt. Paulus is er zelf een voorbeeld van. Vanuit het woord waaraan God trouw blijft, toont hij aan, dat hiermee niet iets vreemds gebeurt, maar dat hierin een grondstructuur van Gods handelen zichtbaar wordt. Dit antwoord staat dicht bij het eerste antwoord uit Romeinen 9.⁶

Vervolgens wordt er nog een andere bedoeling van Gods handelen zichtbaar. Het ongelooft van Israël en het feit dat heidenen wel ontvangen waar Israël aan voorbij gaat, hangen met elkaar samen. Het ongelooft van Israël heeft de weg naar de heidenen zelfs geopend.⁷ Maar dat is niet alles. Door Paulus' werk onder de heidenen wil hij Israël tot jaloersheid wekken, opdat ook zij niet bij hun ongelooft blijven.⁸ Hier blijkt een geheimenis aan het licht te komen. Ook in Gods werk onder de heidenen houdt God Israël op het oog. Dat zal ertoe leiden, dat het niet bij de kleine rest van Israël zal blijven, maar dat deze rest zal uitgroeien tot een grote volheid.⁹ Daarin wordt Gods erbarmen betoond aan Israël, net zoals de heidenen nu ontferming vinden.¹⁰ Zo zal gans Israël behouden worden.¹¹ God heeft zijn volk volstrekt niet verstoten, maar is op deze manier trouw aan zijn woord.

In verwondering daarover eindigt dit hoofdstuk in pure lofzang op Gods wegen, die voor mensen niet te doorgronden zijn, maar wel de trouw van God aan zijn woord onderstrepen.¹²

Samengevat geeft dit de volgende *opbouw* te zien:

9:1-5   Inleiding: Paulus' verdriet naast de beloften voor Israël

9:6a   Stelling: Het woord van God niet krachteloos

---

³ Τί οὖν ἐροῦμεν; ὅτι ἔθνη τὰ μὴ διώκοντα δικαιοσύνην κατέλαβον δικαιοσύνην, δικαιοσύνην δὲ τὴν ἐκ πίστεως, Ἰσραὴλ δὲ διώκων νόμον δικαιοσύνης εἰς νόμον οὐκ ἔφθασεν, Rom. 9:30,31; dit is de tweede secundaire *propositio*, afhankelijk van Rom. 9:6a, die het onderwerp aangeeft van Rom. 9:30 - 10:21. De cesuur bij Rom. 9:30 i.p.v. Rom. 10:1 zal bij de uitleg van dit gedeelte verantwoord worden.

⁴ Rom. 9:32, 10:2,3,16. Vgl. Rom. 10:20,21, dat dezelfde werkelijkheid uitdrukt als het begin van dit gedeelte, Rom. 9:30,31.

⁵ Λέγω οὖν, μὴ ἀπόσατο ὁ θεὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ; Rom. 11:1. Deze retorische vraag is de derde secundaire *propositio*, afhankelijk van Rom. 9:6a, die het onderwerp van Rom. 11 aangeeft. Dit hoofdstuk bespreekt deze vraag in twee stappen: Rom. 11:1-10 en 11-31. Het tweede gedeelte hiervan begint opnieuw met een retorische vraag. Rom. 11:33-36 is een lofzang die als *peroratio* de structuur van Rom. 9-11 afsluit.

⁶ Dezelfde woorden worden hiervoor gebruikt, vgl. ἐκλογὴ in Rom. 9:11 en 11:5,7,28, οὐκ ἐξ ἔργων, Rom. 9:12, 11:6.

⁷ Rom. 11:11,15,25,30.

⁸ Rom. 11:13,14, vgl. vs. 11,12,15,23,26,31,32.

⁹ Rom. 11:12,15.

¹⁰ Rom. 11:31,32.

¹¹ Rom. 11:25,26.

¹² Rom. 11:33-36.

9:6b-29	1: Want het woord maakt onderscheid, ook binnen Israël
9:30-10:21	2: Want het woord is wel door Israël gehoord, maar niet juist ontvangen
11:1-32	3: Want het woord werkt door, in Israël en onder de heidenen
	11:1-10 3a: In Israël is er nu al een rest
	11:11-32 3b: In Israël en onder de heidenen: er is onderlinge samenhang
11:33-36	Doxologie: Gods trouw gaat boven ons verstand, Hem zij de lof

Aanpak

Uit deze korte oriëntatie, waarin al diverse beslissingen genomen zijn die later verantwoord dienen te worden, blijkt dat Paulus binnen de drie hoofdstukken die in zijn brief één geheel vormen, een drietal verschillende gezichtspunten naar voren laat komen. In deze inleiding zal eerst een overzicht gegeven worden van enkele belangrijke exegetische visies die in het nieuwere Paulusonderzoek met betrekking tot deze verschillende gezichtspunten naar voren zijn gebracht. Dit zal onder meer leiden tot een verantwoording van de beperking van deze studie tot het middelste van de drie antwoorden die Paulus geeft op de vraag naar de betrouwbaarheid van Gods woord.

Vanwege de specifieke aandacht voor de oudtestamentische citaten, die in Romeinen 10 in feite de gehele gang van het betoog van Paulus bepalen, is het zinvol om ook de stand van het onderzoek met betrekking tot Paulus' schriftgebruik apart te releveren. Daaruit valt te concluderen op welke punten de aanpak van deze exegetische studie vernieuwend is. Tevens is hier een eerste verantwoording te vinden van de door mij gevolgde methode van onderzoek en de reden waarom ik deze typeer als "intertextuele analyse".

Tenslotte zal vanuit het overzicht van de bestaande literatuur en de precisering van de vraagstelling moeten blijken, op welke punten er van dit onderzoek nieuwe gezichtspunten te verwachten zijn met betrekking tot de oude vragen die in de uitleg van Romeinen 9-11 aan de orde zijn. Er is over de trouw van God aan zijn verbondswoord, over de verhouding van Gods trouw en menselijke verantwoordelijkheid, over de plaats van Israël in Gods heilsplan en de verhouding van Israël en de kerk – mede vanuit Paulus' uiteenzetting in Romeinen 9-11 – in de loop van de kerkgeschiedenis onnoemelijk veel geschreven. Kennelijk blijven de onderwerpen die hier aan de orde zijn de belangstelling in kerk en theologie prikkelen. De hoop dat er vanuit de Bijbel, gelezen in de eenheid van Oud en Nieuw Testament, nieuw licht op deze vragen zal kunnen vallen, is de motivatie geweest om deze studie te schrijven.

II. ROMEINEN 9-11 IN HET NIEUWERE ONDERZOEK

1. Plaats van Romeinen 9-11 in het geheel van de brief

Dat Romeinen 9-11 een aparte eenheid vormt in de brief van Paulus aan de Romeinen wordt door niemand betwijfeld. Romeinen 9:1 begint na de doxologie van het vorige hoofdstuk met een persoonlijke uiting van Paulus waarmee hij de aandacht richt op een nieuw onderwerp. Romeinen 11 eindigt met een doxologie, waarna hoofdstuk 12:1 een nieuwe inzet vormt.

De aparte plaats en de specifieke thematiek van deze hoofdstukken heeft exegeten er zelfs toe gebracht dit gedeelte geheel los van het totaal van de brief te benaderen, als een excurs dat de gang van de brief doorbreekt.¹³ De paraenese van Romeinen 12 kan goed aansluiten bij het slot van hoofdstuk 8. Anderen erkennen een verband tussen Romeinen 9-11 en het voorgaande, maar niet zo dat deze hoofdstukken Paulus' gedachtegang verder voeren. In dat geval wordt Israël een voorbeeld, dat de voorafgaande theologische uiteenzetting van de brief verduidelijkt.¹⁴

De laatste decennia is er echter een duidelijke consensus, dat Romeinen 9-11 als integraal onderdeel van de brief van Paulus gelezen en uitgelegd dient te worden.¹⁵ Er is een thematische en terminologische verbinding met het geheel van de brief. Dat blijkt al direct uit de nauwe verbinding met het thema dat Paulus aan het begin van zijn brief laat noteren. Romeinen 1:16,17 kan gezien worden als een opschrift, dat de toon voor het vervolg zet. Nadrukkelijk geeft Paulus daarin aan, dat het evangelie een kracht van God is tot heil voor een ieder die gelooft, Ἰουδαίῳ τε πρῶτον καὶ Ἑλληνι. Dat Paulus in dit opschrift de verhouding van Joden en heidenen benoemt, hangt ongetwijfeld samen met de situatie van de gemeente van Rome.¹⁶

¹³ B.v. W.S. Sanday, A.C. Headlam, *The Epistle to the Romans*, ICC, Edinburgh 1911⁵, 225,226: "St. Paul has now finished his main argument. He has expounded his conception of the Gospel. But there remains a difficulty ... How is this new scheme of righteousness and salvation apart from the law consistent with the privileged position of the Jews?" C.H. Dodd, *The Epistle of Paul to the Romans*, MNTC, New York 1932, 149,150 doet de suggestie dat Paulus hier een reeds bestaande preek invoegt in zijn brief. F. Refoulé gaat een stap verder en schrijft Rom. 9-11 toe aan een leerling van Paulus, in "Unité de l'Épître aux Romains et histoire du salut", *RSPT* 71 (1987), 219-242.

¹⁴ Zo m.n. E. Käsemann, *An die Römer*, HNT, Tübingen 1974², die stelt dat aan Israël – bij wijze van exempel – de waarheid van de rechtvaardiging uit genade zichtbaar wordt. Vgl. H.-M. Lübking in een vergelijkbare benadering: "An der Lösung der Israelfrage hängt für Paulus zugleich auch die Glaubwürdigkeit der Rechtfertigungslehre", *Paulus und Israel im Römerbrief. Eine Untersuchung zu Römer 9-11*, Frankfurt a.M. e.a. 1986, 134. Hier is ook K. Barth te noemen, die in zijn *Kirchliche Dogmatik*, II,2, Zollikon 1945, 215-336, Rom. 9-11 als zelfstandige verwoeging van het thema van de rechtvaardiging door het geloof ziet toegepast op de heilsgeschiedenis van Israël, als type voor de *homo religiosus* en het ongelooft van de kerk.

¹⁵ "Röm 9-11 sind ein integraler Teil des ganzen Schreibens ...", E. Lohse, *Der Brief an die Römer*, KEK, Göttingen 2003, 263. "Romans 9-11 ... is an integral part of Paul's letter to the Romans", D.J. Moo, *The Epistle to the Romans*, NICNT, Grand Rapids/Cambridge, 1996, 551. C. Stenschke, "Römer 9-11 als Teil des Römerbriefs" in F. Wilk, J.R. Wagner, eds., *Between Gospel and Election. Explorations in the Interpretation of Romans 9-11*, Tübingen 2010, 197-226, laat tal van thematische en literaire verbanden zien tussen Rom. 9-11 en de rest van de brief en tekent aan: "Für das Verständnis der paulinischen Theologie ist diese Verklammerung entscheidend", *ibid.*, 225. Deze consensus hangt stellig samen met het feit, dat men Paulus' brieven meer contextueel is gaan lezen.

¹⁶ Op goede gronden wordt aangenomen dat de gemeente van Rome was samengesteld uit een heidenchristelijke meerderheid en een Joodse minderheid. Deze Joodse leden van de gemeente keerden waarschijnlijk na 54 terug in de gemeente na een tijd van verbanning uit Rome onder Claudius. Rom. 1:5,

Heidenchristenen dienen de eerste plaats van Joden te beseffen, omdat het evangelie in Rome bij de Joden begonnen is, terwijl ze er nu een minderheid vormen. Maar het gaat verder. Dit besef is niet alleen een zaak van goede omgang met elkaar in de gemeente, het is zelfs niet alleen een zaak van een juist historisch besef, dat veel verder dient te reiken dan alleen met betrekking tot de gemeente van Rome. De prioriteit Ἰουδαίῳ τε πρώτον καὶ Ἑλληνι verbindt Paulus onlosmakelijk met de kracht van het evangelie in het heden. Het gaat hier om een theologische notie, die samenhangt met het juiste verstaan van het heil van God en de manier waarop God mensen deel geeft aan zijn δικαιοσύνη.¹⁷

De vraag naar de Joodse voorrechten komt terug in Romeinen 3:1-9: τί οὖν τὸ περισσὸν τοῦ Ἰουδαίου; Dit περισσόν is kennelijk *post Christum natum* niet terzijde geschoven. Dit περισσόν impliceert echter niet, dat Joden zich op hun voorrechten kunnen laten voorstaan. Op dat punt spreekt Paulus in het bijzonder de Joden in de gemeente aan. Zij zijn net als de Grieken ὑφ' ἁμαρτίαν, onder de zonde, en kunnen net als zij alleen gered worden door het geloof.¹⁸

Dat er een blijvende belofte voor Israël is en wat dit voor gevolgen heeft voor Joden en voor christenen, is een notie die dus al vanaf het begin in de typering en bespreking van het evangelie in de brief aan de Romeinen een belangrijke plaats heeft. Dit onderwerp wordt niet beperkt tot een aparte behandeling in Romeinen 9-11. Andersom komen belangrijke termen uit het begin van de brief in deze drie capita terug. Paulus ontwikkelt niet een "Israëltheologie" die los staat van het geheel van zijn schrijven. Voor de specifieke thematiek in deze hoofdstukken wordt uiteraard een eigen terminologie ontwikkeld, maar met name in Romeinen 9:30 – 10:21 wordt deze verbonden met het eerder in de brief besproken onderwerp van de wet en van het geloof als de manier waarop de gerechtigheid van God en het heil ontvangen kan worden. Dan komen de kernwoorden die hiervoor inhoud hebben gekregen weer terug.¹⁹ Een goede uitleg van dit gedeelte zal daarom rekenen met deze verwevenheid met de thematiek die op meer plaatsen in de brief aan de orde komt.

11:13 en 15:14-19 pleiten voor een (grotendeels) heidenchristelijke identiteit van Paulus' lezers, maar hij spreekt ook nadrukkelijk Joden in de gemeente aan, 2:17, 4:1, 6:14, 7:1,4, 16:3,7,11 (zijn συγγενείς). Hij waarschuwt de heidenchristenen in het bijzonder zich niet boven de Joden te verheffen, 11:17-24. Op verschillende plaatsen gaat hij in op de onderlinge verhouding, 1:16, 2:9,10, 3:9, 29-30, 9:24, 10:12. Een goed overzicht van het onderzoek naar "The History and Orientation of the Christian Communities in Rome" geeft R. Jewett, *Romans. A Commentary*, Hermeneia, Minneapolis 2007, 59-74. Anders: J. van Bruggen, *Romeinen, Christenen tussen stad en synagoge*, CNT, Kampen 2006, die uitgaat van een gemeente uit de heidenen; P.K. Baaij, *De adressaten van de Brief aan de Romeinen*, Heerenveen 2007, veronderstelt een Joods-christelijke gemeente.

¹⁷ Rom. 1:16,17: Οὐ γὰρ ἐπαισχύνομαι τὸ εὐαγγέλιον, δύναμις γὰρ θεοῦ ἐστὶν εἰς σωτηρίαν παντὶ τῷ πιστεύοντι, Ἰουδαίῳ τε πρώτον καὶ Ἑλληνι. δικαιοσύνη γὰρ θεοῦ ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ἐκ πίστεως εἰς πίστιν, καθὼς γέγραπται· ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται.

¹⁸ Rom. 3:9: προητιασάμεθα γὰρ Ἰουδαίους τε καὶ Ἑλλήνας πάντας ὑφ' ἁμαρτίαν εἶναι, Rom. 3:22,23: δικαιοσύνη δὲ θεοῦ διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς πάντας τοὺς πιστεύοντας, οὐ γὰρ ἐστὶν διαστολή, πάντες γὰρ ἥμαρτον καὶ ὑστεροῦνται τῆς δόξης τοῦ θεοῦ.

¹⁹ De kernwoorden uit Rom. 1:16,17 komen in Rom. 9-11 terug: het lemma εὐαγγέλιον/εὐαγγελίζεσθαι in Rom. 10:15,16 en 11:28, σωτηρία/σώζεσθαι in Rom. 10:1,9,10,13, 11:11,14,26, πίστις/πιστεύειν in Rom. 9:20,32, 10:6,8,17, 11:20, δικαιοσύνη elf maal van 9:30-10:10, ζῆν in 9:26, 10:5. Verder ἔργα en νόμος m.n. in het begin van het tweede deel van Rom. 9-11, zie uitleg aldaar.

2. Eenheid van Romeinen 9-11

Drie verschillende soteriologische concepten?

Over de verbondenheid van Romeinen 9-11 met het geheel van de brief is er consensus onder nieuwtestamentici, maar dat is niet het geval met betrekking tot de eenheid van de boodschap die in deze capita klinkt. Daarover gaan de meningen ver uiteen.

H. Räisänen komt in zijn scherpzinnige analyse van Romeinen 9-11 tot de conclusie dat hier drie verschillende soteriologische concepten op elkaar botsen, die niet te verenigen zijn. Hij typeert dit gedeelte als het resultaat van een geestelijke worsteling, waar de apostel niet uit gekomen is.²⁰ Enerzijds wil Paulus vasthouden aan de oude verbondstraditie, waarin het behoren tot het verbond in zijn ogen beslissend is. Räisänen ziet deze oude verbondsofopvatting met nadruk in het derde hoofdstuk naar voren komen, als de inhoud van het *μυστήριον* uit Rom. 11:25, dat het hele volk Israël wegens Gods trouw aan zijn beloften gered zal worden.

Daarnaast kent Paulus wezenlijke betekenis toe aan het komen tot en behoren bij Christus, het zijn “in Christus”. Daarvoor draagt ieder persoonlijk verantwoordelijkheid: geloof of ongelooft in Christus is de keuze waarvoor ieder geplaatst wordt, aldus Räisänen. Dit krijgt in Romeinen 10 een plaats in Paulus’ gedachtegang.

Vervolgens meent Räisänen in Romeinen 9 een derde opvatting te vinden, die “völlig verschieden” is van de vorige twee.²¹ Dit hoofdstuk kan worden begrepen als een poging van Paulus om de oude en de nieuwe heilsopvatting met elkaar te verenigen. Hier stelt Paulus, dat van meet af aan Gods belofte heeft gegolden voor een deel van Israël. Uiteindelijk is in de soteriologie van Romeinen 9 de praedestinatie beslissend voor het ontvangen van het heil. Volgens Räisänen blijkt uit het feit dat deze drie oplossingen naast elkaar staan, zonder poging deze met elkaar te verbinden, dat Paulus zelf geen tegenstelling heeft gezien tussen deze drie opvattingen. Ondertussen toont Paulus’ worsteling genoegzaam aan, dat de drie soteriologische concepten inhoudelijk onverenigbaar zijn, aldus Räisänen.²²

Ook door anderen is de spanning tussen de drie hoofdstukken ingezien en verwoord in termen als “paradox”, “dialectiek” of “contradictie”.²³ Soms wordt

---

²⁰ H. Räisänen, “Römer 9-11: Analyse eines geistigen Ringens” in W. Haase, H. Temporini, eds., *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Tl II, Bd 25.4, Berlin/New York 1987, 2891-2939

²¹ “In Röm 9 und Röm 11 spricht Paulus von Israel auf zwei völlig verschiedene Weisen: 1. Das Volk Israel ist nicht von Gott berufen und ist im voraus zum Verderben verurteilt (9,6-23). 2. Das Volk Israel wird wegen Gottes Treue zu den Vätern und seinen Verheißungen gerettet werden (11,11-36)”, *ibid.*, 2930.

²² “Paulus will in Römer 9-11 gleichzeitig zwei unterschiedliche Soteriologien vertreten: Einmal die christozentrische Anschauung, die alles auf Gottes neues Handeln setzt; das andere Mal die klassische Bundestheologie, die auf Gottes erbarmendem Handeln an den Vätern basiert und Gottes bleibende Treue gegen das Volk Israel, die Nachkommenschaft der Väter, betont”, *ibid.*, 2933. Even verder: “Die Prädestinationsanschauung - die also natürlich keine ‘Lehre’ ist - ist das weniger glückliche Nebenprodukt einer verzweifelten Auseinandersetzung mit der Bundestheologie”, *ibid.*, 2934. “Auf der intellektuellen Ebene gelingt es Paulus nicht, die verschiedenen soteriologischen Ansätze harmonisch zusammenzubringen. Er ringt mit einem ewigen religiös-theologischen Problem: mit dem Konflikt zwischen heiliger Tradition und neuen Erfahrungen”, *ibid.*, 2935. En: “Falls Paulus sich bewußt gewesen wäre, in Röm 11 zu einem Endpunkt in seiner heilgeschichtlichen Theologie gelangt zu sein, dann wäre es seltsam, daß er Röm 9,6ff. einfach stehen ließ. Ihm ist der Widerspruch also anscheinend verborgen geblieben”, *ibid.*, 2932.

²³ B. Mayer spreekt van een paradox: “Dieses Paradoxon von göttlicher Gestaltung und menschlicher Verantwortung wird von ihm (Pls) nicht reflektiert, geschweige denn zu lösen versucht. Paulus braucht